

БУРЯЧЕНКО С. В.

УДК 930.(477)"17"

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У МОСКОВСЬКОМУ ПОХОДІ 1618 Р. В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЯХ

Стаття присвячена розгляду питання участі українського козацтва у Московському поході 1618 р. в українській, польській та російській історіографіях. Проводиться аналіз та співставлення історичних поглядів у дослідженні даного питання. Встановлено, що автори, залежно від їх національно-політичних, ідеологічних переконань, симпатій чи антипатій, по-різному оцінювали козачину, що, своєю чергою, наклало відбиток на висвітлення питання участі українського козацтва у Московському поході.

Ключові слова: історіографія, польсько-московська війна, козацтво, московський похід.

Статья посвящена рассмотрению вопроса участия украинского казачества в Московском походе 1618 г. в украинской, польской и русской историографиях. Проводится анализ и сопоставление исторических взглядов в исследовании данного вопроса. Выяснено, что авторы, в зависимости от их национально-политических, идеологических убеждений, симпатий или антипатий, по-разному оценивали казачество, что, в свою очередь, наложило отпечаток освещению вопроса участия украинского казачества в Московском походе.

Ключевые слова: историография, польско-русская война, казачество, московский поход.

The article is devoted to consideration of the issue of participation of Cossacks in Moscow campaign in 1618 Ukrainian, Polish and Russian historiography. Analysis and comparison of historical views in the study of this question have done. The authors, because of their national, political, ideological beliefs, sympathies or antipathies, evaluated the Moscow campaign in 1618.

Key words: historiography, Polish-Russian war, the Cossacks, the Moscow trip.

Проблему участі українського козацтва на чолі з Петром Сагайдачним у Московському поході 1618 р. важко назвати маловивченою. Адже цей епізод став заключним у польсько-московській війні 1609-1618 рр. метою якої було встановити верховну владу над Московською державою з боку Речі Посполитої. Відповідно українське козацтво активно залучалось до даної компанії як досить потужна військова сила, що дало йому можливість вийти на міжнародну арену та відіграти визначну роль у зовнішній політиці Речі Посполитої.

Стаття присвячена дослідженню наукових праць з історії козацтва даного періоду, опублікованих в XIX – XXI ст. Метою роботи є історіографічний аналіз робіт українських, польських та російських дослідників, а також з'ясування місця та значення їх напрацювань в історіографії. Крім того буде проведено спробу узагальнити погляди істориків на дане питання у вітчизняній історії. Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму та наукової об'єктивності і використовуються засоби конкретного

історіографічного аналізу та методи історіографічного синтезу.

Предметом дослідження є погляди українських, російських та польських вчених на проблему участі українського козацтва на чолі з Петром Сагайдачним у Московському поході 1618 р. та методи її дослідження.

Актуальності та наукової новизни даній статті додає недостатня дослідженість джерельної бази з участі українського козацтва у Московському поході 1618 р., позаяк більшість науковців зупинилися лише на загальній характеристиці питання.

Таким чином, існуючі стосовно даного питання погляди, їхні співставлення та аналіз заслуговують на окреме дослідження. Йдеться про українську (Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Максимович, М.Костомаров, М.Грушевський, Д.Яворницький, П.Сас), польську (Г.Віснер, К.Тишковський, М.Негельський, Л.Підгородецький, А.Маєвський, Т.Корзон) та російську (С.Солвойов, В.Ключевський, С.Платонов, Б.Флоря, Р.Скринніков) історіографічні традиції, в межах яких пропонувалися різні підходи у вивченні даної проблеми. Останні коливаються в діапазоні від повністю критичних та осудливих до підкреслено позитивних оцінок, виправдовуючих участь козацтва в поході 1618 р. Розгляньмо передусім основні здобутки в дослідженні даного питання в українській історіографії.

Д.Бантиш-Каменський засудив похід на Москву козаків на чолі з Сагайдачним («Конашевич направив у 1618 р. меч свій проти співвітчизників») і підкреслив, що причиною були особисті вигоди та вислуга перед польським урядом. Історик не намагався виправдати гетьмана, а, навпаки, вважав, що цей похід «затьмарює своїми діями попередні заслуги гетьмана» [1, с.107]. М.Маркевич у праці «Історія Малоросії» (1842) виправдовував участь українського козацтва на чолі з Сагайдачним у поході на Москву: «марно віддані батьківщині люди хочуть згнатьбити ім'я людини великої, за жак

їм наведений на Москвитян, вони забувають, що Конашевич Сагайдачний був Гетьман незалежний і союзник Польщі» [2, с.59]. Маркевич підкреслював, що козаки були зобов'язані взяти участь у поході і війні Польщі з Москвою, оскільки «король віддав Малоросії права, від віків затвержені та рівні Литовським і Польським, тоді вже Малоросія зобов'язана була йти за Литву й Польщу проти Росії, справедлива або беззаконна була ця війна» [2, с.60]. Історик стверджував, що Сагайдачний, погоджуючись на похід, намагався задовольнити інтереси не власні, а насамперед усього українського козацтва.

М.Максимович у праці «Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного» (1850) висунув гіпотезу про відмову гетьмана від штурму Москви перед святом Покрови. На думку історика, Сагайдачного вразив звук церковних дзвонів, який звав православних до ранкової служби. Тож гетьман визнав помилковість своїх дій і відмовився «трошити єдиновірну йому російську столицю для того, щоб віддати її в руки іновірця» [3, с.362]. Таким чином, Максимович, як і більшість істориків XIX ст., намагався пом'якшити проблему боротьби двох єдиновірних сторін – українських козаків та Московської держави.

М.Костомаров стверджував, що саме через питання православної віри «українські козаки відчували своє єднання з Московською державою і ставали на її захист» [4, с.645]. Історик доволі багато уваги приділяв постаті Сагайдачного, виділяючи його політичний та військовий хист, уміння орієнтуватися в зовнішній політиці.

В.Антонович вказав не лише на негативний бік походу 1618 р. – руйнування, насилля, збитки, – але підкреслив і позитивні: «король віддячив козацтву. Із Московського походу Петро Конашевич прийшов уже не на Запорожжя, а до Києва і взяв під свою опіку місто. З поширенням титулу гетьмана на ту частину України, що визнавала себе козацькою, польський уряд не згоджувався» [5, с.5]. Історик відзначив

позитивні зрушення і в релігійній справі: завдяки авторитету козацького гетьмана була відновлена православна церковна ієрархія, відсутність якої спричиняло постійну небезпеку в нерівній боротьбі з уніатами.

І. Каманін у праці «Нарис гетьманства Петра Сагайдачного» (1901) окреслив низку причин залучення українського козацтва до Московського походу, називаючи насамперед відволікання козаків від грабунків панських маєтків: «В 1618 році збільшилася кількість скарг на руйнування маєтків польської шляхти, і самі ці напади відрізняються більшою жорстокістю, кількість же розорених сіл, що входили до складу волостей перелічених містечок, дуже велика» [6, с.17]. Таким чином, на думку історика, ватаги козаків, приваблені можливістю потрапити в реєстр, дали згоду на участь у поході 1618 р.

М. Грушевський назвав участь українських козаків у поході на Москву «авантюрою», започаткованою українськими магнатами, але підтриманою урядом. На його думку, король від самого початку не бажав втручатися в цю «аферу» й залишив її ініціативі магнатів. Використавши широку джерельну базу (листи Петра Сагайдачного, *Kobierzycki Historia Vladislai, Archiwum Radziwillow, Pisma Zolkiewskiego*), він звернув увагу на небажання козаків брати участь у даному поході: «Низове військо, по довгих запросинах, обіцянках, заохотах, пригадках рушило на московські землі тільки літом. Вів його Сагайдачний, і було в нім більше 20 тисяч козаків самого вибраного війська. Ішов через Сіверщину на Путивль, Єлець, Лебединь, Шацьк, Коломну, здобуваючи замки, руйнуючи міста» [7, с.370]. Грушевський зауважив, що саме «прихід запорожців під Москву» та штурм столиці пришвидшив завершення війни та укладення польсько-московського перемир'я [7, с.374]. Історик пояснював участь українських козаків у поході їхньою вірою у виконання польським урядом обіцянок надати певні привілеї,

збільшити реєстр та виплатити гроші за службу.

Г. Вернадський послідовно виклав події Московського походу, вказавши на його причини та наслідки. Але в його праці не приділено уваги насильству козаків над мирним населенням. Складається враження, що історик намагався відвернути увагу від цього, показуючи натомість військові та стратегічні здобутки гетьмана: «Сагайдачний виявив військову майстерність і спробував обдурити Волконського. Він обрав місцем переправи пункт впадіння в Оку річки Осетер, в якихось 25 кілометрах від неприступного Зарайська, що залишився у нього в тилу» [8, с.13].

І. Крип'якевич у «Історії українського війська» (1936) приділив особливу увагу постаті Сагайдачного, який відзначився в поході на Москву як умілий тактик і стратег.

Д. Яворницький також звернув увагу на постать гетьмана Сагайдачного в поході 1618 р. Він характеризував гетьмана як вдалого політика і стратега, який без особливих зусиль захопив «Коломну, Серпухов і Калугу» [9, с.152]. Не залишив Яворницький без уваги і руйнування, які завдали козацькі загони на території Московії, але водночас підкреслив важливість даного походу для запорозького війська та України через «відродження православ'я, визнання автономії України, збільшення козацького війська» [9, с.156].

В. Голобуцький у праці «Запорозьке козацтво» пояснював похід козаків на Москву скрутним становищем, у якому вони опинилися після підписаної 28 жовтня 1617 р. декларації військової старшини з Жолкевським. Головною умовою її стали «розгін усіх «свавільників» та повернення повстанців назад до своїх панів» [10, с.223]. Саме це, на думку історика, й стало причиною згоди гетьмана виступити в похід на Москву та допомогти королевичу Владиславу. Голобуцький вбачав багато плюсів у даному поході й для самої московській смути, зокрема, «у зміцненні

престижу козацтва в очах Польської держави, яке показало Російському царству, що козаків краще мати за своїх союзників, ніж за ворогів» [10, с.225].

Даному періоду присвячена низка сучасних досліджень Н.Яковенко, О.Гуржія, В.Корнієнка, В.Брехуненка, С.Комарицького та ін. П.Сас, використовуючи документи російських архівів, послідовно і докладно описав у монографії «Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр.» (2010) участь у війні українського козацтва на чолі з Сагайдачним. Так, дослідник зацікавився проблемою термінології, вказуючи, що «вислів «московський похід 1618 р.» не відповідає ані характеру багатомісячних широкомасштабних операцій козацького війська на території Московської держави, ані тому, що запорожці вступили у польсько-московську війну на початку 1917р.» [11, с.7]. Саме тому автор називає дані події війною. Під час вивчення даного питання Сас звертається не лише до історичних джерел, але й аналізує історичні дослідження попередників та сучасних істориків. Відповідно, погоджуючись з думкою Саса про стан дослідження питання, можна відмітити, що на сьогоднішній день більшість сучасних українських істориків до питання походу українських козаків на Москву звертаються в контексті вивчення загальної історії козацтва або постаті гетьмана Сагайдачного.

Одним із перших польських істориків, який дослідив польсько-московську війну в цілому і окремо похід 1618 р., був А.Нарушевич. У праці «Історія Карла Ходкевича» (1781), спираючись на літописи та свідчення очевидців, він вказував на важливу роль козаків у Московському поході. Історик підкреслював, що лише завдяки українським козакам було «укладено мир, оскільки москалі не здатні були витримати козацьких нападів і, побоюючись за життя, рятувалися в столиці, чим викликали в місті незадоволення» [12, с.85].

В.Рудавський у праці «Польська історія» (1855) відзначав важливу участь у поході на Москву гетьмана Сагайдачного та характеризував його як визначного полководця, а козаків – як сильних та хоробрих воїнів. Він із захватом описав блискучу операцію Сагайдачного по захопленню міста Єлець, після чого гетьман «полонив близько 20 тис. чоловік, у тому числі й московське посольство на чолі з Рушовим і Бредикіним, яке їхало до Криму» [13, с.8].

Т.Корзон («Історія війн та військового мистецтва Польщі», 1923) порівняв перебіг просування польського та козацького військ на Москву в 1618 р. Він відзначив, що наприкінці 1618 р. Сагайдачний уже стояв під Москвою, подолавши понад 1200 км. протягом усього трьох місяців і здобувши на шляху укріплені міста та фортеці. Натомість польське військо на чолі з королевичем Владиславом за той же період пододало «лише 250 кілометрів, не здобувши жодної фортеці, причому не зустрічало серйозного опору на своєму шляху» [14, с.14].

К.Тишковський на підставі польських історичних джерел та офіційних документів того часу в праці «Козаччина в московських війнах Сигізмунда III (1605-1618)» (1935) подав цілісну картину Московського походу. Історик констатував перехід на бік Владислава цілих міст та побоювання російського уряду щодо можливості об'єднання внутрішньої опозиції з поляками. Тишковський не применшував заслуг українського козацтва: останнє навело страху на російського царя Михайла, який «не зміг з'явитися поміж людей без загального нарікання й погроз» і був змушений підписати мирну угоду з поляками [15, с.49]. Він першим використав лист Сагайдачного до Владислава від 24 вересня, дав перелік московських міст, замків і поселень, які захопили запорожці в 1618 р. на шляху до Москви.

Л.Підгородецький («Станіслав Конєцпольський бл. 1592-1646», 1978) відзначав важливість залучення до походу

на Москву українських козаків як основної військової сили. Саме це, на його думку, дало змогу уряду приборкати «низовиків, очолюваних Сагайдачним, на силу яких розраховувало багато іноземних володарів і, зокрема, в Речі Посполитій» [16, с.92]. Він не заперечував провідної ролі козаків як добре навченої та організованої військової сили, одночасно вказуючи на жорстоке поводження з мирним населенням, грабунки та насильства.

Сучасні польські історики (М.Франц, А.Маєвський, В.Конопчинський, П.Борек) зазвичай торкаються даного питання в ході висвітлення діяльності окремих історичних діячів або загальної історії Польщі, не акцентуючи уваги на участі українського козацтва у завершенні війни.

В російській історіографії протягом XIX-XX ст. існували різні погляди стосовно участі українського козацтва в Московському поході. Одним із перших, хто зацікавився даним питанням, став видатний російський історик М.Карамзін. Викладаючи історію правління Василя Шуйського та війни Польщі з Москвою 1609-1618 рр., він торкнувся проблеми участі в ній козаків, характеризуючи останніх як «авантюристів, схильних до легкої наживи», що згодні заради неї підтримати самозванців та закордонних загарбників [17, с.476].

С.Соловйов у праці «История России с древнейших времен» послідовніше описав весь період війни Польщі з Москвою 1609-1618 рр. Особливу увагу він приділив походу 1618 р. Історик підкреслив, що запорозькі козаки не чинили страшного насилля над мирним населенням. «Жертви, звісно, були, – стверджував він, – але їх неможливо було уникнути при штурмі міст». (Цю думку поділяли Н.Устрялов, С.Платонов). Соловйов як приклад навів випадок 1620 р., коли до Москви прибув посланець від гетьмана Сагайдачного з чолобитною та згодою служити «великому государеві головами своїми як вони до цього служили...» [18, с.439]. Якщо б Сагайдачний разом із козаками так жадливо винищив мирне населення

захоплених міст, то навряд чи насмілювався б проситися на службу до царя та завіряти його в своїй відданості.

В.Ключевський звернув увагу на вирішальну роль у поході на Москву козацького війська. Історик підкреслював шляхетське походження Сагайдачного, відповідно й вважав його гетьманом лише реєстрового війська, відокремлюючи від простих козаків, що нібито займалися лише грабунками. На переконання Ключевського, Сагайдачний у даному поході відстоював інтереси свої та старшини, а не рядового козацтва. Про наслідки війни Москви з Польщею він писав так: «Козацькі і польські загони, повільно, але поступово просуваючись, змусили нарешті ворогуючі класи суспільства з'єднатися не в ім'я якогось державного порядку, а в ім'я національної, релігійної і простої громадянської безпеки, якій загрожували козаки і ляхи. Таким чином, смута, що підкріплювалася ворожнечею класів суспільства, закінчилася боротьбою всього суспільства з втручанням у внутрішню усобицю сторонніх сил...» [19, с.43].

С.Платонов, досліджуючи добу Смути, досить докладно розглянув похід 1618 р. (його праця була високо оцінена В.Ключевським). Так, він звернув увагу на готовність московського населення відстоювати свої землі та на неорганізованість наступу на Москву війська королевича Владислава, навіть попри участь у поході козаків Сагайдачного. Історик вважав, що завершення війни та укладення миру не принесли Польщі значних переваг та здобутків: «важкі були умови для Москви, але невелика і слава королевича» [20, с.26].

О.Станіславський у праці «Громадянська війна в Росії XVII ст.» (1990) присвятив боротьбі українських козаків з російськими підрозділ, який так і назвав: «Козаки проти козаків». Він описує приклади зради з боку підданих російського царя та здачі міст без бою воеводами дорогобузьким І.Адоуровим та тобольським І.Куракіним, що полегшувало завдання королевичу Владиславу. Станіславський детально описує весь похід

та бої, що його супроводжували. Не оминає він увагою і численні грабунки та насильства над мирним населенням з боку козаків Сагайдачного. Історик наводить опис запорозького війська, взятий з грамоти в Білозерськ від кінця вересня 1618 р.: «...більша половина російських людей, полонених, мужиків та жінок і дівок, і йшли з ними між їх полків російські люди, чоловіки і хлопці і жінки і дівки...» [21, с.171].

Сучасні російські історики Б.Флоря («Польсько-литовська інтервенція в Росії і російське суспільство», 2005), Г.Абрамович («Князі Шуйські і російський трон», 1991), як і польські, переважно звертаються до даної проблеми в контексті вивчення окремих історичних постатей або відповідного періоду історії Російської держави. Так, Флоря описує участь українського козацтва в поході на Москву в ході дослідження Смути. Абрамович, викладаючи історію князів Шуйських та Смути, торкається питання облоги Москви польськими військами і козаками Сагайдачного.

Отже, дослідження участі українського козацтва в поході на Москву 1618 р. лишається актуальним і надалі, оскільки ця подія істотно вплинула на тодішні міжнародні відносини і підняла козацтво на новий рівень як значну силу. Більшість істориків сходяться на думці, що Петро Сагайдачний у 1618 р. продемонстрував свій військовий та політичний хист, виявив себе як вмілий воєначальник, що знається не лише на військовій справі, але й добре орієнтується в міжнародних відносинах. Сучасні українські, російські та польські історики переважно лише поверхово торкаються подій 1618 р. в ході вивчення історії козацтва, окремих постатей чи певних подій. Як видається, недостатньо уваги приділяється вивченню таких історичних джерел, як переписка Сагайдачного з королевичем Владиславом, листи гетьмана Жолкевського та ін. Адже дані джерела несуть в собі багато цінної інформації, що дозволить більш детально розглянути дане питання та визначити роль і місце

українського козацтва подіях 1618 р., які мали велике значення в розвитку відносин між українським козацтвом та урядом Речі Посполитої.

Бібліографічні посилання

1. Бантыш-Каменский Д.М. История Малой России / Д.М. Бантыш-Каменский: В 3 ч. – Ч.1. – М., 1830. – 470 с.
2. Маркевич Н. История Малороссии / Н.Маркевич: В 5 т. – Т.1. – М., 1842. – 216 с.
3. Максимович М. Сказание о запорожском гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном / М. Максимович. – М., 1850. – 264 с.
4. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Смутное время Московского государства в начале XVII столетия / Н.И. Костомаров // він же. Собрание сочинений: В 8 кн. – Кн.2. – СПб., 1904. – 645 с.
5. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В.Б. Антонович, В.А. Бец. – К., 1885. – Вып.1.
6. Каманин И. Очерк гетьманства Петра Сагайдачного (с приложениями) / И. Каманин. – К., 1901. – 96 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси / М.Грушевський: В Х т. – Т.VII. – К., 1909. – 628 с.
8. Вернадский Г.В. История России. Московское царство. Смутное время. 1605-1618 гг. / Г.В. Вернадский: В 5 т. – Т.5. – М., 1968. – 448 с.
9. Яворницький Д.И. История запорожских казаков / Д.И. Яворницький: В 3 т. – Т.2. – К., 1990. – 660 с.
10. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К., 1994. – 539 с.
11. Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617-1618рр.) / П.Сас. – Біла Церква, 2010. – 512 с.
12. Naruszewicz A. Historia J. Karola Chodkiewicza / A.Naruszewicz. – W., 1781. – 226 s.
13. Rudavski W.J. Historia Polska / W.J. Rudavski: V 2 t. – Т.1. – Peterburg-Mohilew, 1855. – 298 s.
14. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci Polski / T. Korzon: V 3 t. – Т.1. – Lwow, 1923. – 235 s.
15. Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605-1618) / K. Tyszkowski // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Т.VIII. – 1935. – Z.1. – S.39-44.
16. Podhorodecki L. Stanislaw Koniecpolski ok. 1592-1646 / L. Podhorodecki. – W., 1978. – 234 s.
17. Карамзин Н.М. История государства Российского / Н.М. Карамзин: В 12 т. – Т.12. – СПб., 1826. – 498 с.
18. Соловьев С. История России с древнейших времен / С. Соловьев // История России с древнейших времен: В 29 т. – Т.7. – М., 1989. – 665 с.
19. Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций / В.О. Ключевский. – М., 2004. – 831 с.
20. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории / С.Ф. Платонов. – Пг., 1917. – 372 с.
21. Станиславский О. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории / О. Станиславский. – М., 1990. – 727 с.

